

Komunistička partija Jugoslavije i pitanje položaja Bosne i Hercegovine

Nikola Babić

Pitanje političkog i državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine, kao osjetljivi dio nacionalnih odnosa u Jugoslaviji politički je razriješeno u toku narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije naroda Jugoslavije 1941—1945. godine. Predmet ove rasprave je da razmotri kakve je stavove o ovom pitanju od svog osnivanja do njegovog razrješenja imala Komunistička partija Jugoslavije kao presudan faktor u ostvarenju naše revolucije. Da bismo to lakše uvidjeli i ocijenili, čini nam se da je neophodno da podsjetimo na neke najbitnije elemente političke prakse i teorije o nacionalnom pitanju na jugoslovenskom području, koje su krajem druge decenije dvadesetog vijeka u nasljeđe ostavile građanske političke snage i radnički pokret.

Nacionalno buđenje i proces borbe za oslobođenje jugoslovenskih naroda sastavni su, mada nešto zakasnijeli dio velike epohe građanskih revolucija u Evropi — koje je od kraja osamnaestog do potkraj devetnaestog vijeka inspirisala nacionalna misao kao odlučujuća politička ideja evropske građanske demokratije. U ovom razdoblju brzog smjenjivanja ratova i revolucija buržoazija je slomila vladavinu apsolutizma i feudalizma i stvorila modernu građansku državu. Već od početka devetnaestog vijeka započeo je i proces borbe za oslobođenje jugoslovenskih naroda od tuđinske prevlasti nacionalnooslobodilačkom borbom Srba protiv Turaka, jačanjem ilirskog pokreta u Hrvatskoj, Sloveniji i dijelom u Bosni i Hercegovini, borbom Hrvata protiv mađarske prevlasti i borbom Makedonaca za svoj jezik, crkvu i uopšte za nacionalnu emancipaciju. U okviru tog procesa, praćenog razvojem robovničanih odnosa i ekonomske diferencijacije, izrastao je iz seljačkih masa tanki sloj buržoazije koji tim masama više nije bio tuđ kao njemačko plemstvo u Sloveniji, svemoćni italijanski trgovci u primorskim krajevima, mađarski magnati u Hrvatskoj i Vojvodini ili turske spahije i grčko sveštenstvo u balkanskom dijelu jugoslovenskih zemalja. Domaća buržoazija, koja je govorila narodnim jezikom i na njemu pisala, mogla je relativno lako organizovati narodne mase u oslobodilačku borbu. Tek u ovom razdoblju, poslije duže političke i kulturne zamrlosti, javile su se jugoslovenskim narodima

možnosti da stvore književni jezik i pismo i da se posredstvom govora, novina, knjiga i škole povežu i spoje uži regioni u veće nacionalne zajednice u modernom smislu te riječi. Ti faktori su podstakli uobličavanje nacionalne individualnosti pojedinih jugoslovenskih naroda, a u vrijeme ilirskog pokreta, tridesetih, i jugoslovenskog pokreta, šezdesetih godina, prošlog vijeka razvila se i teza o jedinstvu srpskog i hrvatskog naroda, na čemu je ponikla i jugoslovenska ideja koja je podrazumijevala jednu naciju na čitavom jugoslovenskom području. Na drugoj strani, kao njen antipod u kulturnom, a zatim i u političkom životu javljaju se ekskluzivne nacionalističke ideje — velikosrpska i velikohrvatska, čiji su nosioci propagirali stvaranje velike srpske, odnosno velike hrvatske nacije i države na najvećem dijelu jugoslovenskog područja.

Nacionalnooslobodilačka borba imala je svoju renesansu u manje razvijenim dijelovima Evrope krajem devetnaestog i početkom dvadesetog vijeka. Ona se razvija na principu — jedna nacija, jedna država, a pod tom devizom iza znamenitih događaja u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Makedoniji 1903. godine, oživljava jugoslovenska ideja, prekinuta okupacijom Bosne i Hercegovine. U političkom životu ona postaje vodeća misao većeg dijela građanskih političkih snaga, a u praksi, podrazumijevajući Srbe, Hrvate i Slovence jednim narodom, ona prerasta u borbenu ujediniteljsku akciju, naročito kod jugoslavenski orijentisane omladine. Ali pored jugoslovenstva, u ovom periodu, a pogotovo poslije aneksije Bosne i Hercegovine, razvija se i velikosrpska i velikohrvatska propaganda. To su tri osnovna pravca, dominantna u društveno-političkom životu jugoslovenskih naroda sve do stvaranja njihove prve zajedničke države na kraju prvog svjetskog rata, u kojoj će oni uz sukob centralističkih i federalističkih snaga i pojavom raznih separatističkih pokreta, predstavljati, takođe, osnovne elemente političke borbe za rješavanje nacionalnog pitanja i za reorganizaciju centralističke države.

Nacionalna i konfesionalna heterogenost stanovništva Bosne i Hercegovine uslovlila je da se već od početka procesa uobličavanja nacionalne individualnosti pojedinih jugoslovenskih naroda, osobito srpskog i hrvatskog, pojavila publicistička, politička, pa i naučna diskusija o nacionalnom karakteru njenog stanovništva. Tu je osobito karakteristična polemika nosilaca velikosrpske i velikohrvatske ideje, koji su u krajnjoj konsekvenci išli za tim da dokažu kako je Bosna i Hercegovina srpska, odnosno hrvatska zemlja. Približno utvrđene istorijske granice i istorijski razvijena politička posebnost Bosne i Hercegovine uslovlila je, s druge strane, da se u periodu borbe za oslobođenje i ujedinjenje naših naroda i kasnije u političkim prilikama koje su nastale stvaranjem centralističke Kraljevine Jugoslavije javlja kao značajan problem pitanje njenog političkog i državno-pravnog položaja. U tim pitanjima karakteristična su shvatanja i ideje koje se podudaraju sa stavovima pojedinih političkih pokreta i organizacija prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, kao pitanju stvaranja uvjeta za slobodan narodni razvitak i likvidaciju svih oblika nacionalnog ugnjetavanja. Nacionalnom unitarizmu odgovarala je centralistička država u kojoj je negirana posebnost svakoj jugoslovenskoj zemlji, pa i Bosni i Hercegovini; srpski, odnosno hrvatski nacionalisti otvoreno su isticali nužnost uključenja Bosne i Hercegovine u Srbiju, odnosno Hrvatsku; kod građanskih političkih snaga koje su se borile za reorganizaciju države poslije Vidovanskog ustava preovladavala je maglovita provincijsko-autonomna osnova federalizma koja se raspinjala između okvira starih istorijskih granica i koncepcija o novim privrednim područjima; na

tlu Bosne i Hercegovine, prije svega kod muslimanskih, a ponekad i kod pojedinih srpskih i hrvatskih političara javlja se i ideja o autonomiji Bosne i Hercegovine.¹⁾

Nacionalni princip i njegovo radikalno ostvarivanje putem prava naroda na samoopredjeljenje prihvatili su kao sastavni dio svog programa radnički pokreti, odnosno njihove političke organizacije — socijaldemokratske stranke u svim jugoslovenskim zemljama. Samo oni su ga shvatili i naglašavali kao pitanje kulturnog i nacionalnog jedinstva svih Jugoslavena, odnosno kao nužnost nacionalnog ujedinjenja i državnog jedinstva srpsko-hrvatsko-slovenačkog naroda. Na ljubljanskoj socijalističkoj konferenciji, novembra 1909. godine, prvi put je u jednom socijalističkom političkom programu razvijena misao nacionalnog jedinstva svih Južnih Slovena na bazi nacionalne autonomije, a prva konferencija socijalista Balkana, koja je uslijedila osam nedelja kasnije u Beogradu, nastavila je zacrtani put proširivši ga na jedan program o balkanskoj konfederaciji slobodnih naroda. Od tog vremena ovo stanovište postalo je jedina osnova nacionalnog programa svih socijaldemokratskih organizacija u jugoslovenskim zemljama. Za socijaldemokrate su pojedini narodni individualiteti bili »mrvice koje se nazivaju jugoslovenskim narodima« i samo »odlomak nekonsolidiranog naroda«. Oni nisu ulazili u suštinu onoga što je ubaštinila vjekovna razdvojenost pojedinih jugoslovenskih zemalja — istorijski razvijen narodni individualitet u njima, izgrađeni različiti oblici javnog života, vlastita baza političkih, kulturnih i ekonomskih osobenosti stvorenih u pojedinim zemljama i pod različitim uticajima sa strane. Osim toga, ni međunarodna socijaldemokratija nije shvatala svu suštinu nacionalnog pitanja i nije razumijevala njegov revolucionarni smisao, odnosno nije shvatala karakter povezanosti nacionalno-oslobodilačke borbe sa opštom borbom proletarijata protiv imperijalizma ili hegemonizma u jednoj višenacionalnoj državi. Najveći dio jugoslovenskih socijalista je u ovom smislu pozdravio i državno ujedinjenje 1918. godine, uz isticanje da je riječ o klasnoj, buržoaskoj državi čija izgradnja ne spada među zadatke klasno svjesnog proletarijata i protiv koje se treba boriti, — a pod devizom da ujedinjenoj jugoslovenskoj buržoaziji treba suprotstaviti ujedinjeni jugoslovenski proletarijat, one su se spremale za organizaciono ujedinjenje.

Pogleda socijaldemokratije na nacionalno pitanje u Jugoslaviji naslijedila je i u prvim godinama svoje političke aktivnosti sprovodila novostvorena Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), odnosno Komunistička partija Jugoslavije. Otud za nju nije ni postojao problem pune nacionalne slobode pojedinih jugoslovenskih naroda, niti položaja njihovih zemalja u Kraljevini SHS, pa se još manje kao problem moglo pojaviti pitanje položaja jedne višenacionalne jugoslovenske zemlje, kakva je Bosna i Hercegovina. Sva ta složena nacionalna problematika našla je mjesta u partijskom programu, usvojenom na osnivačkom kongresu, u formulaciji »Jedna nacionalna država sa najširoom samoupravom oblasti, okruga i opštine«, a u programu usvojenom na drugom Vukovarskom kongresu, pod uticajem iluzija

¹⁾ Vidi o tome opišnije — Nikola Babić: *Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih snaga i Komunističke partije Jugoslavije do 1941.* — Prilozi br. 3, Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, Sarajevo 1967. g., str. 7—45.

o nastupajućoj svjetskoj proleterskoj revoluciji, istaknuto je da: »Sovjetska Republika Jugoslavija treba da stupi u bratski savez sa svim susednim narodima radi vaspostavljanja sovjetske federacije balkansko-podunavskih zemalja, koja će biti sastavni deo međunarodne federacije sovjetskih republika.«²⁾ Stojeći na takvom stanovištu, formalistički se prišlo i izgradnji organizacione strukture partije. Do Vukovarskog kongresa postojali su statutom utvrđeni pokrajinski izvršni odbori partije u Beogradu, Novom Sadu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu i Splitu, ali ne kao nacionalna partijska rukovodstva, nego »radi veze između mesnih organizacija i Centralnog izvršnog odbora (...) pošto unutrašnja državna organizacija, kojoj se mora prilagoditi u znatnoj meri i organizacija Partije, još nije izvedena.«³⁾ Tako je, npr., pokrajinski izvršni odbor u Sarajevu djelovao na području Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Statutom usvojenim na Vukovarskom kongresu ukinuta su i ova rukovodstva i utvrđeno je da će »celokupna državna teritorija« biti »prema partijskim potrebama podeljena na izvestan broj oblasti« sa oblasnim partijskim vijećem, kojem sekretara »postavlja« Centralno partijsko vijeće.⁴⁾

Jugoslovenstvo socijaldemokrata i naprednih građanskih snaga do 1918. godine imalo je svoje pozitivne strane. Ono je predstavljalo borbenu platformu u okupljanju svih jugoslovenskih naroda u borbi za oslobođenje od tuđinske vlasti. Ali je kasnije ideja nacionalnog unitarizma predstavljala samo plašt za nacionalno ugnjetavanje nesrpskih naroda od strane velikosrpske buržoazije i nije mogla biti doprinos njihovom prirodnom zbližavanju i jačanju jedinstva. Nacionalno pitanje u Jugoslaviji postavilo se sada kao problem slobodnog razvitka i ravnopravnosti pojedinih jugoslovenskih naroda i istorijski nastalih cjelina sa svim njihovim specifičnostima, pa prema tome i kao problem položaja pojedinih zemalja u zajedničkoj državi. Nacionalni unitarizam koji je poslije osnivanja zastupala KPJ, predstavljao je indirektnu podršku centralističkom sistemu hegemonije u kojem su hrvatska, slovenačka i srpska nacija svedene na plemena, crnogorska i makedonska nacija potpuno negirane, a time i potpuno prenebregnute teritorijalne posebnosti njihovih zemalja i drugih pokrajina sa specifičnom nacionalnom problematikom. Neshvatanje nacionalnog pitanja i nekritičan odnos prema centralističkom uređenju države značilo je za KPJ gubljenje saveznika u nacionalnim pokretima i u onim snagama koje su isticale zahtjev za federalističkim uređenjem države. Zato će se KPJ već početkom dvadesetih godina suočiti s ovim problemima, i to poslije prvih iskustava svoje sektaške politike, kada nacionalna problematika izbije svom snagom na površinu političkog života u vidu snaženja nacionalnih pokreta i okupljanja opozicionih građanskih političkih snaga oko zahtjeva za reorganizacijom države, koje se javlja kao reakcija na naglo jačanje centralističkog uređenja utvrđenog Vidovdanskim ustavom i manifestovanog u političkom nasilju. Od tada pa do potkraj tridesetih godina izgrađivao se postepeno stav KPJ prema nacionalnom pitanju i položaju pojedinih jugoslovenskih zemalja putem kontroverzne ideje o stvaranju balkanske i podunavske federacije, razbijanju Jugoslavije »kao imperijalističke tvorevine« i stvaranju nezavisne Hrvatske, Slovenije i Makedonije, do shvatanja o nužnosti izgradnje jugoslovenske države kao zajednice ravnopravnih naroda.

²⁾ Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), tom II, Beograd 1949, str. 14. i 35.

³⁾ Isto, str. 16 i 17.

⁴⁾ Isto, str. 45.

U toku tog procesa KPJ je u političkoj praksi ranije iznalazila rješenja za pitanja onih naroda i njihovih zemalja gdje su nacionalni pokreti bili organizovaniji i jači i koja su na principu jednonacionalna zemlja — jedna politička jedinica, sama po sebi bila jedinstvenija, nego tamo gdje je nacionalna problematika bila komplikovanija. Zbog nacionalne izmiješanosti u Bosni i Hercegovini, u kojoj su politički život razdirala nacionalna trvenja, šematsko shvatanje nacionalnog pitanja prema kojem se nije moglo govoriti o njenom nacionalnom suverenitetu, nije zadugo omogućavalo da se zauzme stav o njenom statusu u jugoslovenskoj državi.

Ozbiljnija razmatranja nacionalnog pitanja, kao suštinskog pitanja partijske politike, započeta su na Drugoj zemaljskoj konferenciji KPJ, maja 1923. godine, pa je među »Neposrednim zadacima KPJ« istaknuto da partija treba »da obrati naročitu pažnju na nacionalno pitanje i na široku agitaciju i propagandu parole prava nacija na samoopredeljenje do odcepljenja i na raskrivanje lažne buržoaske nacionalne politike«.⁵⁾ Do kraja 1923. godine, vođena je u štampi, koja je izlazila pod uticajem KPJ, vrlo živa diskusija, u kojoj su se iskristalizirala gledišta desnice da je nacionalno pitanje ustavno pitanje i preokupacija konkurentске borbe buržoazije, i gledišta ljevice prema kojem je usvojen princip prava naroda na samoopredjeljenje do otcjepljenja u smislu Jugoslavije kao višenacionalne države i kao problem čije rješenje nije moguće očekivati bez dosljedne borbe proletarijata. Gledište ljevice je usvojeno na Trećoj zemaljskoj konferenciji KPJ, januara 1924. godine, ali u njenoj »Rezoluciji o nacionalnom pitanju« tvrdi se da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri jugoslovenske nacije, konstatuje se samo da postoje »pokreti za autonomiju Crne Gore, Bosne i Vojvodine, kao i za nezavisnost Makedonije« i pledira se za tim »da se ujedinjavanjem radnog naroda nacija u zajedničkoj borbi protiv kapitalizma stvore preduslovi za obrazovanje federativne (savezne) radničko-seljačke republike u Jugoslaviji, na Balkanu i u Podunavlju«.⁶⁾ Prema ovim stavovima, koje je i članstvo prihvatilo putem referendum sprovedenog prvih mjeseci 1924. godine, logično je zaključiti da se misli na saveznu državu od tri nacionalne jedinice — srpske, hrvatske i slovenačke, a da u KPJ još nisu jasna gledišta kakvu politiku treba voditi prema ovim autonomnim pokretima. Ali, u odnosu na dotadanje stanovište o nacionalnom unitarizmu, i to je bio značajan napredak.

Međutim, to su bili samo početni koraci KPJ u izgrađivanju stava prema nacionalnom pitanju i u vezi s njim prema pitanju položaja pojedinih zemalja, u čijem definisanju sve do druge polovine tridesetih godina ona nije sama ni učestvovala. Nešto više jasnoće o načelnim stavovima nalazimo već u »Tezama Centralnog odbora Nezavisne radničke partije Jugoslavije o sporu u Partiji«, (u stvari legalnoj varijanti KPJ — N. B.), jula 1924. godine. »Za izvesne drugove u opoziciji — kaže se u Tezama — Srbi, Hrvati i Slovenci su jedan narod, a Makedonci su po njima Srbi. U tom pitanju oni su na istom stanovištu na kome je velikosrpska hegemonistička buržoazija i njen lakej — socijalna demokratija. Za njih, dakle, nacionalno pitanje u Jugoslaviji uopšte ne postoji, već samo postoje konkurentске borbe između plemenskih buržoazija, koje ima da se reše — jednom demokratsko-centralističkom revizijom ustava. Za druge pak članove opozicije nacionalno pitanje

⁵⁾ Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo (AIRPS), Materijali Kominterne, kutija 4, fotokopija 409.

⁶⁾ Istarski arhiv KPJ, tom II, str. 69—70.

postoji, ali se za sada postavlja kao ustavno pitanje, pa se prema tome može rešiti autonomističkom revizijom ustava na bazi pune demokratije«. Odbacujući gledišta opozicije, Centralni odbor u Tezama ističe da partija »poslije referenduma smatra da Jugoslavija nije jedna nacionalna nego jedna nacionalitetna (mnogonarodna) država, u kojoj srpska vladajuća klasa, otvorenije ili prikrivenije, ugnjetava ostale nacije. Zbog toga je naša Partija postavila kao jedan od najvažnijih svojih zadataka borbu za oslobođenje ugnjetenih nacija, nastojeći da bude na čelu te borbe i da time široke radne mase istrgne ispod uticaja njihove nacionalne buržoazije«. Dalje se ističe da »Partija smatra da se nacionalno pitanje u Jugoslaviji i na Balkanu ne može riješiti u okviru buržoaske demokratije«, već »samo borbom za puno pravo samoopredeljenja, za nezavisnost i slobodu ugnjetenih nacija (...) izvojevanjem nacionalne slobode putem obrazovanja radničko-seljačkih vlada...«⁷⁾ Kako se vidi, ni ovaj dokumenat nije unio veću jasnoću u pogledu konkretnih rješenja, jer u njemu nije decidirano rečeno koje su to sve ugnjetene nacije u čijim bi zemljama trebalo »obrazovati radničko-seljačke vlade«, niti je objašnjeno kako bi te nacionalne jedinice bile međusobno povezane. Može se samo pretpostavljati da se na jugoslovenskom području misli na srpsku, hrvatsku i slovenačku naciju, — čime se nije otišlo dalje od stavova usvojenih na Trećoj zemaljskoj konferenciji.

Gotovo u isto vrijeme, jula 1924. godine, o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji raspravljano je na Petom kongresu Kominterne, u čijoj se posebnoj rezoluciji konstatuje: »Pošto u Jugoslaviji postoji nacionalni pokret protiv nacionalnog ugnjetavanja u svim njegovim formama za samoopredeljenje, nacionalni problem ima aktuelan i oštar oblik i neposredno dodiruje interese radnih masa. Zbog toga se opšta parola prava naroda na samoopredeljenje, koju ističe KPJ, mora izraziti u formi izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i stvaranje od njih nezavisnih republika«.⁸⁾ Iz ovakvih stavova Kominterne nameću se dva zaključka — prije svega, ostaje nejasno šta Kominternina podrazumijeva pod preostalim dijelom Jugoslavije bez Hrvatske, Slovenije i Makedonije — da li nekakvu minijaturnu Jugoslaviju ili proširenu Srbiju, i drugo, da su ti stavovi neoporno unijeli zabunu i predstavljali faktor koji je usporavao proces realnijeg utvrđivanja politike KPJ prema nacionalnom pitanju i položaju pojedinih zemalja u jugoslovenskoj državi, započet na Trećoj konferenciji. Zbog toga, u toku čitave jedne decenije kasnije, susrećemo kontroverzne stavove o razbijanju Jugoslavije, o federaciji radničko-seljačkih republika na Balkanu ili u okviru same Jugoslavije i zapostavljanje ili nejasno formulisana gledišta o položaju zemalja i pokrajina sa specifičnom nacionalnom problematikom zbog njihove različite nacionalne strukture. Tako, na primjer, u »Rezoluciji Trećeg kongresa KPJ o nacionalnom pitanju« postavlja se zahtjev »za Federaciju radničko-seljačkih republika na Balkanu, jer samo dobrovoljno ujedinjenje organizovanih nacija u radničko-seljačke države može dovesti do stvarnog rešenja nacionalnog pitanja«.⁹⁾ Ali ni ovdje se još uvijek ne pominje koje bi to radničko-seljačke države sačinjavale balkansku federaciju. Problem Bosne i Hercegovine tretiran je u jednom drugom dokumentu kongresa — u »Rezoluciji po izvještaju CK«, i to u poglavlju »O djelatnosti Partije po po-

⁷⁾ Isto, str. 312—313.

⁸⁾ Isto, str. 421.

⁹⁾ Isto, str. 112.

krajinama«, gdje se ističe neophodnom »konkretizacija partijskog stava u nacionalnom i agrarnom pitanju u Bosni i poklanjanje naročite pažnje radu među pauperizovanim muslimanskim masama«. ¹⁰⁾ To je prvi nagovještaj da se u KPJ uočava specifična problematika Bosne i Hercegovine, kao i pitanje muslimanskih masa, ali, čini nam se, u ovom slučaju više kao socijalni nego nacionalni fenomen. Približavanje realnijem sagledavanju nacionalne problematike rezultiralo je i promjenama u organizacionoj strukturi KPJ, utvrđenim u statutu koji je usvojio Treći kongres. Uvažava se, u stvari, potreba rukovodstva za »teritoriju pokrajine: Oblasna (pokrajinska) konferencija — Oblasni (pokrajinski) komitet«, ¹¹⁾ sa daleko širim programom rada i ovlaštenjima, nego što su to imala ranija oblasna partijska vijeća, čime ona, donekle, poprimaju karakter nacionalnih — zemaljskih partijskih rukovodstava. Na osnovu tih statutarnih odredaba, sredinom 1927. godine održana je i Prva pokrajinska konferencija i izabran pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu. ¹²⁾ U jednom drugom dokumentu dvije godine kasnije — letku CK KPJ i CK SKOJ-a namijenjenom radnicima i seljacima Slovenije nalazimo tačno nabrojane »radničko-seljačke republike« — Sloveniju, Hrvatsku, Srbiju, Crnu Goru, Makedoniju, Bugarsku, Rumuniju, Grčku i Albaniju, ¹³⁾ — koje bi sačinjavale balkansku federaciju. Prvi put je tu pomenuto svih pet jugoslovenskih nacija, ali je prenebregnuta istorijska posebnost Bosne i Hercegovine i ostavljeno je bez odgovora pitanje njenog položaja. Četvrti kongres KPJ nije u tom pogledu unio nikakvu jasnoću. Stavši, stiče se dojam da je u pogledu organizacije države i položaja pojedinih zemalja u njoj unesena i izvjesna konfuzija. Tako su, na primjer, u osnovnom programatskom dokumentu kongresa »Rezoluciji o privrednom i političkom položaju Jugoslavije i o zadacima KPJ« izložena dva kontradiktorna stava. U poglavlju u kojem se raspravlja o strategiji, taktici i zadacima partije, kaže se da će »Revolucionarna pobjeda radničke klase i seljaštva u Jugoslaviji, zajedno sa revolucijom radnika i seljaka u ostalim balkanskim zemljama«, stvoriti »Federaciju radničko-seljačkih republika na Balkanu«, ¹⁴⁾ — što navodi na zaključak da se s Jugoslavijom računa kao sa jednom od jedinica te federacije, — a u poglavlju pod naslovom »Borba za vodeću ulogu u pokretima ugnjetenih nacija« ističe se zahtjev za »pomaganje svih akcija masa koje vode ka obrazovanju nezavisne Hrvatske... Crne Gore, — za nezavisnu i ujedinjenu Makedoniju«; izjavljuje se solidarnost s albanskim nacionalno-revolucionarnim pokretom »u licu Kosovskog komiteta« i ističe zahtjev za nezavisnu Sloveniju. ¹⁵⁾ Kad se tome doda i zadatak »vođenja seljaštva i ugnjetenih nacija u građanski rat za uništenje (...) imperijalističke države SHS«, utvrđen u rezoluciji »O ratnoj opasnosti i našim zadacima u borbi protiv rata«,

¹⁰⁾ Isto, str. 99.

¹¹⁾ Isto, str. 135.

¹²⁾ Nedim Šarac — Nikola Babić: *Kratak pregled razvoja i djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini od 1919. do 1945. godine*, Godišnjak Istorijskog društva BiH, Sarajevo 1959, str. 14.

¹³⁾ Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta Beograd (AIRPB), Fond CK KPJ 1919—1941, dok. 1928/7. — Tamo se kao prvi zahtjev ističe: »Hoćemo svobodno, zedinjeno delavsko-kmečko republiko Slovenijo, v federativni zvezi s svobodnimi delavsko-kmečkimi republikami Hrvatov, Srbov, Črnogorcev, Macedoncev, Bolgarov, Rumunov, Grkov in Albancev«.

¹⁴⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 157.

¹⁵⁾ Isto, str. 162—163.

onda je jasno da je na kongresu ponovo osnažena i utvrđena politika razbijanja Jugoslavije. Činjenica što se u ovim dokumentima uopšte ne pominje pitanje nacionalne problematike — nacionalnih odnosa ili nacionalnog ugnjetavanja — niti pitanje položaja Bosne i Hercegovine, ukazuje da taj problem u ovo vrijeme za KPJ ne postoji ili da ga ona smatra riješenim u okviru koncepcija prihvaćenih na Četvrtom kongresu.

Sestojanuarska diktatura je zabranila stranačko-političku aktivnost i zavela sistem najgrubljeg političkog terora u Jugoslaviji. Pod parolom integralnog jugoslovenstva sprovedena je politika pune državne i nacionalne unifikacije s ciljem da se razbiju i politički onemogućće nacionalni pokreti u pojedinim jugoslovenskim zemljama i trajnije učvrsti hegemonija velikosrpske buržoazije i dinastije. Tome je trebalo da posluži i nova administrativno-teritorijalna podjela države na banovine, kojom su brisane nacionalne i istorijske granice pojedinih naroda, gdje je to god bilo moguće. Brahijalnim terorom, režim diktature nanio je najteži udarac Komunističkoj partiji Jugoslavije, ionako oslabljenoj dotadanjim frakcijskim borbama i sektaštvom, i za više godina onemogućio njenu intenzivniju kontinuiranu političku djelatnost. Ali, iskustva iz te neravne borbe protiv diktature, trezveno sagledavanje posljedica narastanja fašizma u nekim evropskim zemljama i nacionalističko-separatističkih pokreta u Jugoslaviji, kao i realnija ocjena istupanja građanske opozicije sa zahtjevima za reorganizaciju centralističke države koja je nailazila na sve veću podršku masa, — omogućili su da se u KPJ nacionalni problem ocijeni kao prvorazredni politički problem, koji buržoaska opozicija posmatra na provincijsko-autonomnim osnovama federalizma, uglavnom, putem borbe za podjelu vlasti. Stoga je KPJ, u periodu slabljenja režima diktature i oživljavanja političke aktivnosti, i mogla da izgradi nacionalni program kojim se definitivno odbacuje politika razbijanja Jugoslavije i realno prihvata koncepcija o potrebi preuređenja jugoslovenske države na bazi dosljednog rješenja nacionalnog pitanja putem stvaranja zajednice u kojoj bi bila obezbijeđena puna sloboda i ravnopravnost svih njenih naroda. U tom kontekstu ocjena i stavova postepeno je i problem položaja Bosne i Hercegovine postajao predmet pažnje KPJ.

U periodu priprema i na samoj Četvrtoj konferenciji KPJ, decembra 1934. godine, karakteristično je još uvijek zadržavanje ranijeg stava izraženog u insistiranju »za puno pravo samoopredeljenja do otepljenja svim potlačenim narodima« i za »radničke i seljačke sovjetske vlade u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji, Kosovu, Crnoj Gori, Bosni i Vojvodini«,¹⁶⁾ odnosno za »radničko-seljačke vlade u Hrvatskoj i Dalmaociji, Sloveniji, Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Vojvodini«,¹⁷⁾ — što je, u stvari, predstavljalo zahtjev za razbijanje Jugoslavije na nezavisne nacionalne države, u okviru kojih se pominje i »Bosna«.¹⁸⁾ To su bili posljednji recidivi ranijih gledišta u KPJ po kojima se otcjepljenje nije smatralo samo pravom potlačenih naroda, nego uslovnom potrebom njihovog oslobođenja i prema kojima nije ni bilo govora o političko-teritorijalnoj samostalnosti ravnopravnih nacionalnih jedinica i autonomiji pojedinih pokrajina ili oblasti sa specifičnom nacionalnom problematikom u

¹⁶⁾ U »Akcionom programu Komunističke partije za selo«, donesenom na plenarnoj sjednici CK KPJ, a utvrđenom na Četvrtoj zemaljskoj konvenciji. — Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 264—266.

¹⁷⁾ U Proglasu Četvrte zemaljske konferencije. — Isto, str. 268.

¹⁸⁾ Pod nazivom Bosna, u partijskoj terminologiji podrazumijevala se stalno Bosna i Hercegovina kao jedinstvena teritorija.

okviru jedne jugoslovenske savezne države. Značajan napredak u tom pogledu učinio je splitski plenum Centralnog komiteta KPJ, juna 1935. godine, na kojem su istaknuti stavovi »da pravo na samoopredeljenje ne mora značiti i bezuslovno otepljenje«, da se rješenje nacionalnog pitanja može tražiti »u sklopu jugoslovenske državne zajednice, a ne njenim razbijanjem i stvaranjem patuljastih država«, te da je »obaranje velikosrpske hegemonije put za ostvarenje ravnopravnosti svih jugoslovenskih naroda i put jačanja njihove nacionalne nezavisnosti«. ¹⁹⁾ Saglasno tim stavovima, u »Odluci polititbira CK KPJ o zadacima KPJ poslije VII kongresa komunističke internacionale«, avgusta 1935. godine, istaknut je zahtjev »za saziv i slobodno biranje narodnih skupština za svaki narod u Jugoslaviji, u prvom redu Hrvatskog sabora i onda slovenačke, makedonske, crnogorske, bosanske i vojvođanske narodne skupštine«, te da »Hrvatski sabor i ostale narodne skupštine treba suvereno da rješavaju sva pitanja«. ²⁰⁾ A objašnjavajući taj zahtjev »Proleter« je pisao: »Jugoslavija nije stvorena na osnovu slobodne volje naroda koji danas žive unutar njezinih granica, već na osnovu grube sile, okupacije i prevare (...) Komunisti su najodlučniji neprijatelji svakog nacionalnog ugnjetavanja (...) Jedan od osnovnih zahtjeva komunističkog programa (...) jeste puno pravo samoodređivanja svakog naroda, pravo koje ide sve do prava na odcjepljenje«, pa oni zbog toga traže za njih »i pravo da sami svojom slobodnom voljom odluče o svojoj sudbini«, a odluku o tome »treba da donesu predstavnici dotičnog naroda, izabrani u slobodnim i tajnim izborima, pri čemu je moguće da se takva odluka kasnije predloži na narodni referendum, tj. na opće narodno glasanje«. ²¹⁾ U isto vrijeme nalazimo u »Proleteru« i slično objašnjenje odluke četvrte zemaljske konferencije KPJ o osnivanju unutar KPJ komunističkih partija Hrvatske i Slovenije u kojem se kaže da se one stvaraju »prije svega zato što radne mase Hrvatske i Slovenije traže da njihova partija nosi naziv njihove narodnosti. Stvaramo ih zato — kaže se dalje — da pojačamo živo interesovanje masa za te partije (...) da i tim svojim, aktom, unutar njom izgradnjom KPJ, podvučemo našu borbu za slobodu hrvatskog i slovenačkog naroda, da i time kažemo ugnjetenim narodima, da njihov nacionalni osjećaj, tj. njihova privrženost rodnoj grudi, svome zavičaju, nije tuđa proletarijatu i njegovoj partiji«, te »da hrvatskom i slovenačkom radniku i seljaku i na tome djelu pokažemo, da srpski proletarijat, radno seljaštvo i njihova avangarda KP nema ništa protiv njihove rodne grude i njihove privrženosti k svome zavičaju, da nema ništa protiv njihove oslobodilačke borbe nego da tu borbu svestrano pomaže«. Dalje se objašnjava da će se na taj način mobilisati inicijativa hrvatskih i slovenačkih radnih masa u borbi za njihovo oslobođenje i za učešće radnih masa u izgradnji svoje partije. A u odgovoru na pitanje — zašto se ne stvara KP Srbije, kaže se da to radne mase u Srbiji i ne traže, — »Srpski narod nije nacionalno ugnjeten«, pa »ni klasna borba ne zauzima oblike borbe za nacionalno oslobođenje«, i pitanje narodnog imena »ne postavlja se sa tom oštrinom, kao kod ugnjetenih nacija, niti je zajednički naziv partije ozbiljna zaprega okupljanju radnih masa oko takve partije«. ²²⁾ Neosporno, to je sadržavalo elemente jedne realnije nacio-

¹⁹⁾ Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963, str. 201.

²⁰⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 370.

²¹⁾ »Zašto tražimo hrvatski i ostale sabore«, — »Proleter«, organ CK KPJ, juli—avgust 1935. godine, str. 9.

²²⁾ »O stvaranju KP Hrvatske i KP Slovenije« — Isto, str. 6.

nalne politike u uslovima sve izrazitije agresije fašizma u Evropi, koji se svojom reakcionarnom ideologijom i totalitarnim sistemom vladavine već tada predstavio svijetu kao najopasniji neprijatelj pune slobode i suvereniteta pojedinih naroda — kao i u uslovima sve izrazitije hegemonije, pokušaja unificiranja političkog života putem stvaranja režimske političke partije i sve veće aktivnosti profašističkih — separatističkih struja u Jugoslaviji. Razmatranje načina organizovanja i aktivnosti partije samo u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji nije, čini nam se, rezultat neshvatanja nacionalne individualnosti Makedonaca i Crnogoraca, ili neuočavanja nacionalnih specifičnosti u Bosni i Hercegovini ili drugim pokrajinama, o čemu je KPJ već bila formirala svoj stav, nego je proisteklo iz savremenih političkih prilika u pojedinim od tih zemalja — snage nacionalnih pokreta, odnosno brojnosti i sposobnosti partijskih organizacija u njima da se konstituišu u posebne partije u okviru KPJ. Sva ova gledišta dobila su još snažniju potvrdu na savjetovanju KPJ u Moskvi, sredinom 1936. godine, koje se nedvosmisleno izjasnilo protiv razbijanja državnog područja Jugoslavije; ocijenilo je da bi pokret za otcjepljenje išao samo na ruku »fašističkim imperijalistima i njihovim ratnim ciljevima«, bacio zemlju u vrtlog rata, ugrozio opstanak Jugoslavije i slobodu i opstanak svih njenih naroda; — i odlučilo da se raskrinkaju »kao agenti fašističkih imperijalista fašističke grupe Ivana Mihailova i Pavelić-Perčeca«. Savjetovanje se izjasnilo i za saziv Konstituyente, »koja će slobodno i bez majorizacije riješiti sva pitanja koja se tiču međusobnih odnosa raznih nacionalnosti unutar jedne slobodne demokratske federativne države«, i kao »propagandnu parolu« istaklo zahtjev za saziv nacionalnih parlamenata, koje bi »trebalo birati odvojeno od izbora za Konstituantu, jer će se kod izbora u nacionalne parlamente više isticati neposredna pitanja klasne borbe.«²³⁾

Kada se imaju u vidu svi elementi politike KPJ u nacionalnom pitanju i pitanju položaja pojedinih zemalja i organizacije jugoslovenske državne zajednice, — od četvrte zemaljske konferencije KPJ do Savjetovanja u Moskvi — onda se može zaključiti da je KPJ već sredinom tridesetih godina zauzela, u osnovi, definitivni stav o jugoslovenskoj federaciji pet jednonacionalnih zemalja i ukazala na specifičan položaj Bosne i Hercegovine, Vojvodine i »Kosova«, zbog njihove višenacionalne strukture. Problem složenih nacionalnih odnosa u ovim pokrajinama i politika režima i raznih građanskih stranaka prema njima, nalaze od tada sve češće mjesto u partijskim raspravama, člancima, lecima i proglasima.

Izuzetan položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici astueliziran je u drugoj polovini tridesetih godina zbog pojačanih konflikata u srpsko-hrvatskim odnosima čiji su nosioci bile građanske političke stranke, i zbog narastanja autonomističkog pokreta kod Muslimana, koje su predvodili također građanski političari i ostaci begovata. Izjašnjavajući se za reorganizaciju države putem stvaranja hrvatske, srpske i slovenačke teritorijalno-političke jedinice, stranke Bloka narodnog sporazuma²⁴⁾ nisu uvažavale po-

²³⁾ »Rezolucija CK KPJ o taktici i radu partije«. — Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 400.

²⁴⁾ Narodna radikalna, Demokratska i Zemljoradnička stranka, s jedne, i Seljačko-demokratska koalicija (Hrvatska seljačka i Samostalna demokratska stranka), s druge strane, sklopile su 8. oktobra 1937. godine sporazum o stvaranju Bloka narodnog sporazuma, opozicionog režimu Stojadinovića. Sporazum je pozdravljen od CK KPJ, kao veliki korak naprijed za bratsko sporazumijevanje i za okupljanje svih demo-

sebnost Bosne i Hercegovine, ali su one pojedinačno, kao i druge srpske i hrvatske stranke i grupacije, u okviru Jugoslovenske radikalne zajednice ili van nje, pokazivale veliki interes za ovo pitanje, borile se za »svoju« Bosnu i kalkulišući oko podjele vlasti i ostvarivanja političkih i ekonomskih interesa onih snaga koje su predstavljale, raspaljivale nacionalističke strasti na ovom području.

U tim složenim političkim prilikama novi Centralni komitet KPJ posvetio je veliku pažnju obnavljanju i jačanju partijske organizacije u Bosni i Hercegovini. Do tada ona nije djelovala jedinstveno, zbog čestih provala i nedovoljnih napora za njenu konsolidaciju u periodu 1932—1937. godine, i pojedine mjesne i regionalne organizacije bile su vezane za Centralni komitet KP Hrvatske, odnosno Pokrajinski komitet za Dalmaciju (Banja Luka, Bihać, Livno); za Pokrajinski komitet KPJ Srbije (Bijeljina, Brčko) i za Pokrajinski komitet KPJ Crne Gore (Trebinje i istočna Hercegovina). Bilo je očigledno da KPJ ne može uspješno organizovati politički rad i boriti se za svoje političke ciljeve u Bosni i Hercegovini bez svoje jedinstvene organizacije, pogotovo kada se ima u vidu da partijske organizacije u Srbiji i Crnoj Gori i KP Hrvatske nisu stizale niti su mogle svestranije ocijeniti političke prilike u ovoj zemlji i snažnije se uključiti u njen politički život. Zato je poslije četvrte pokrajinske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu, sredinom 1938. godine, sprovedeno organizaciono povezivanje kao prvenstveni zadatak.²⁵⁾ Ojačana i okupljena oko Pokrajinskog komiteta, partijska organizacija se sve aktivnije uključuje u šira politička gibanja u Bosni i Hercegovini, zastupajući u svakoj prilici ideju o autonomiji, kao jedino pravilno rješenje složenih nacionalnih odnosa i položaja Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj državi.²⁶⁾

Sporazumom Cvetković—Maček, koji je u suštini predstavljao dogovor o podjeli vlasti između srpske i hrvatske buržoazije na račun drugih naroda i političkih cjelina u Jugoslaviji, Bosna i Hercegovina je bila podijeljena u četiri banovinska područja. Ali ova teritorijalna dioba, kojom je trinaest srezova Bosne i Hercegovine uključeno u Banovinu Hrvatsku i otvorena mogućnost za dalju podjelu između te nove autonomno-političke jedinice i projektovane jedinice »Srpske zemlje«,²⁷⁾ imala je dublji politički smisao od ranije diobe na banovine. Ona je bila neposredni početak nagodbe oko podjele Bosne i Hercegovine između srpske i hrvatske buržoazije, koja je u jednoj nerazlučivoj višenacionalnoj strukturi neosporno išla na štetu i srpskog i hrvatskog naroda i unosila punu nesigurnost za slobodan politički, ekonomski i kulturni razvitak Muslimana, s obzirom na to da je provođena pod nacionalističkim devizama — »Bosna je srpska«, odnosno, »Bosna je hrvatska«. Novonastala situacija stavila je pitanje položaja Bosne i Hercegovine u žižu političkih zbivanja ne samo u ovoj zemlji nego u daleko širim jugoslovenskim okvirima. To je bio osnovni kamen spoticanja i u vladajućim krugovima Kraljevine Jugoslavije odmah poslije Sporazuma od 26. avgusta 1939. Kori-

kratskih i naprednih snaga u borbi »za likvidaciju ostataka vojnofašističke diktature i nenarodnog zakona kao i mjera preduzetih od 1918. do danas«. — »Proleter« br. 12, od novembra 1937. godine.

²⁵⁾ Zabilješka iz razgovora autora sa Uglješom Danilovićem, tada članom Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu.

²⁶⁾ O aktivnosti u tom smislu vidi: N. Babić: Cit. rad, str. 38—40.

²⁷⁾ Isto, str. 33.

steći se autentičnim dokumentima i saznanjima iz ličnih kontakata sa nekim članovima tadašnje jugoslovenske vlade, američki historičar Jakob Hoptner ovako prikazuje tu krizu: »Maček je javno tvrdio da, ako bi bila stvorena jedna banovina od onih delova Bosne i Hercegovine, koji nisu pripadali Hrvatskoj po sporazumu od 1939, on neće činiti nikakve »teritorijalne zahteve«. S druge strane ako Srbi pokušaju da pripoje ma koju od ovih teritorija Srbiji, on će tražiti isti toliki deo za Hrvatsku (...) Očividno Cvetković je mislio da je najbolje, koristeći se političkim lukavstvom, ne reći ništa na ovu Mačekovu opomenu. On je, međutim, odgovorio sa manje staloženosti na nezgode s jedne druge strane. To je bila sve veća indiferentnost, koju je pokazivao Džafer Kulenović, novi šef Muslimanske organizacije po Spahovoj smrti«. Iz izvještaja koji je Anton Korošec podnio knezu Pavlu o svojoj misiji ispitivanja raspoloženja Džafera Kulenovića i u njegovoj stranci, a kojim se Hoptner koristi, vidi se da se Kulenović »otvoreno protivio namjeri da se naziv vladine političke tvorevine — Jugoslovenska radikalna zajednica — promijeni u — Jugoslovenska radikalna stranka, što bi bilo simbol srpske hegemonije nad celom Jugoslavijom«, i da u tom slučaju, »Muslimani ne bi više saradivali sa Cvetkovićem.« A zatim se sasvim određeno žalio »na postupanje koje se, izgleda, primenjuje prema njemu, njegovoj stranci i njegovim savetnicima. Rekao je da za svoje pomaganje vladi ne dobijaju odgovarajuća mesta i položaje: umesto pravog udela u vlasti koji im pripada, oni dobijaju samo mrvice. Bio je uznemiren Mačekomvim uspehom u proširenju Hrvatske«, kao i vijestima »da će Cvetković i Korošec ustanoviti posebne banovine za Srbe i Slovence sa istim pravima samouprave, koja su data Mačeku i Hrvatima. On je tražio svoj udeo: četvrtu banovinu, koja bi se napravila od preostalih delova Bosne i Hercegovine uključujući znatno muslimansko stanovništvo istorijskog Novopazarskog Sandžaka«.»²⁸⁾ Takva su bila rezonovanja i nagovještaji perspektiva Bosne i Hercegovine od strane vodećih ljudi najznačajnijih građanskih političkih stranaka, koje je sam fakat da se nalaze u istoj vladi obavezivao na izvjesnu uzdržljivost. Ali, njihovi politički sljedbenici i druge srpske, hrvatske i muslimanske građanske stranke i organizacije razvile su, u svojatanju Bosne i Hercegovine, do tada najintenzivniju aktivnost,²⁹⁾ koja se, u uslovima već rasplamsalog drugog svjetskog rata na evropskom području, može objasniti samo kao aktivnost vođena nacionalističkim strastima srpskih i hrvatskih i određenom isključivošću muslimanskih građanskih političara, i koje su daleko prevazišle realno sagledavanje ratne opasnosti i posljedica takve politike u međunacionalnim odnosima.

Od osobitog značaja bila je djelatnost organizacije KPJ u Bosni i Hercegovini u ovakvim političkim prilikama. Malobrojna i u ilegalnim uslovima rada, ona, zajedno s drugim progresivnim snagama, nije uspjela ostvariti dominantan politički uticaj na stanovništvo u ovoj zemlji, ali je njena politička aktivnost trasirala sasvim novu političku orijentaciju — političku borbu za zbližavanje i sporazumijevanje Srba, Muslimana i Hrvata u Bosni i Herce-

²⁸⁾ Dr Jakob B. Hoptner: *Jugoslavija u krizi 1934—1941. godine*, New York — London 1962, str. 276—278 (u prevodu Dr Časlava M. Nikitovića).

²⁹⁾ Vidi o tome — Dana Begić: *Sporazum Cvetković-Maček u Pregledu istorije SKJ — »Prilozi«*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1965, br. 1, str. 370—376; od istog autora: *Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković-Maček*, »Prilozi«, br. 2, str. 177—191; N. Babić: cit. rad, str. 33—36; Nusret Šehić: *Srpski građanski politički krugovi prema pitanju preuređenja države i položaju Bosne i Hercegovine* — u ovom broju »Priloga«.

govini. Ona je bila jedina politička asocijacija koja je i po svojim političkim koncepcijama i po nacionalnom sastavu članstva bila sposobna da prevaziđe usko-nacionalnu i konfesionalnu podijeljenost stanovništva i da sagleda njegove perspektive jedino u orijentaciji na zblizavanje i puno razumijevanje sva tri bosansko-hercegovačka naroda. U tom pravcu je i usmjerena njena cjelokupna politička aktivnost u godinama pred aprilski rat i neosporno je doprinijela stvaranju revolucionarno-demokratskog pokreta, koji je ubrzo poslije okupacije Jugoslavije postao baza za stvaranje masovnog narodnooslobodilačkog pokreta. Boreći se za jačanje bratstva i jedinstva Srba, Muslimana i Hrvata, partijska organizacija Bosne i Hercegovine je putem »otvorenih pisama bosansko-hercegovačke studentske omladine«, čiji su autori i potpisnici bili, uglavnom, komunisti, u Rezoluciji Pete pokrajinske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu, jula 1940. godine, i u drugim prilikama, — putem letaka i proglasa otvoreno ukazivala na nacionalističku borbu srpske i hrvatske buržoazije da prigrabe ili podijele Bosnu i Hercegovinu, kao i na politiku laviranja između vlade i opozicije, između velikosrpskih i velikohrvatskih snaga, između Beograda i Zagreba — koju su vodili Jugoslovenska muslimanska organizacija i ostaci begovata i na taj način otežavali angažovanje i srpskih i hrvatskih radnih masa u borbi za autonomiju Bosne i Hercegovine.³⁰⁾ Na isti način okarakterisana je situacija u ovoj zemlji i borba oko nje u člancima generalnog sekretara KPJ — Josipa Broza Tita, člana Politbiroa CK KPJ Edvarda Kardelja, i u brojnim drugim dokumentima KPJ.³¹⁾ Centralni komitet KPJ ukazivao je u prvomajskom letku 1940. godine da je Sporazum Cvetković—Maček samo podstakao besomučnu borbu »između hrvatske i srpske gospode o podeli onih pokrajina koje bi zapravo trebalo same da odluče o svojoj sudbini«. Ističući tu na prvo mjesto Bosnu i Hercegovinu, ukazuje se da se raspiruje »srpski i hrvatski šovinizam, a o nacionalnim pravima Makedonije, Crne Gore, Slovenije itd. ne vodi se briga«. ³²⁾ Među najznačajnije zadatke komunista, Prva konferencija KP Hrvatske, 25. avgusta 1940. godine, istakla je da se komunisti Hrvatske moraju »boriti protiv imperijalističkih prohtjeva hrvatske buržoazije (prema Bosni i Hercegovini i Vojvodini), protiv njenog šurovanja sa imperijalističkim silama«. ³³⁾ Za temeljitije sagledavanje procesa izgradnje stavova KPJ o nacionalnom karakteru i položaju Bosne i Hercegovine od posebnog interesa je diskusija Muje Pašića, člana PK KPJ za BiH, povodom referata o nacionalnom pitanju na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ. Ukazujući da srpska i hrvatska buržoazija svojataju Bosnu za sebe, a da begovat »hoće autonomiju radi veće pljačke«, Pašić nije prihvatio stav u referatu da su Muslimani — Srbi ili Hrvati. Objašnjavajući da bi takav stav značio podršku srpskoj ili hrvatskoj buržoaziji, da se samo »vrhovi muslimana osjećaju Srbima ili Hrvatima«, te da oni nisu formirana nacija »ali su etnička grupa«, on je osudio podjelu Bosne i Hercegovine i istakao kao najvažniji zadatak partijske organizacije u ovoj zemlji borbu za autonomiju u koju bi se uključile i »srpske i hrvatske mase (...) pod rukovodstvom proletarijata«. ³⁴⁾ Gotovo i da nema

³⁰⁾ Vidi: o tome — N. Babić: Cit. rad, str. 41—43.

³¹⁾ Isto, str. 40—41.

³²⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), KBU, Pov. DZ, br. 2579/1940.

³³⁾ Dokumenti historije KPH, *Srp i čekić* (1940—1941), Zagreb, 1951, str. 120.

³⁴⁾ Iz zapisnika konferencije — Arhiv IRP Beograd, Materijali V zemaljske konferencije KPJ.

razlike između ovih gledanja i stava usvojenog u Rezoluciji ovog značajnog partijskog skupa »...da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično«.

Rezimirajući političke prilike u Bosni i Hercegovini i zadatke partije i radničke klase u njoj, početkom 1941. godine, Pokrajinski komitet KPJ za BiH je ukazivao: »Izbijanjem ovog drugog imperijalističkog rata položaj radnih masa B. i H. još se je više pogoršao. Takozvane seljačke i građanske partije Srbije otvoreno su stale u odbranu kapitalista Srbije, dok su vrhovi HSS-a stali u odbranu interesa hrvatskih kapitalista. Sve su se te partije najenergičnije suprotstavile borbi širokih narodnih slojeva za mirom, slobodom i hljebom. Pitanje autonomije bilo je pitanje slobode i demokratije, bilo je pitanje hljeba radnih masa Bosne.

Autonomistička borba Džafera Kulenovića nije tražila kroz autonomiju, slobodu i hljeb radnim masama, iako su radne mase muslimana i shvatile tako borbu.

Jedino radničkih klasa bila je na stanovištu borbe i protiv srpskih i hrvatskih imperijalista, kao i begovskog shvatanja autonomije. Pitanje Bosne i Hercegovine, pitanje je slobode i hljeba radnih masa. One imaju o tome pitanju same odlučiti. I s toga je radnička klasa pozvala i srpske i hrvatske i muslimanske mase u borbu za narodnu autonomiju«. Pored nacionalističke borbe srpske i hrvatske buržoazije da prigrabe ili podijele Bosnu i Hercegovinu, te autonomaške borbe muslimanskog građanstva sračunate na borbu za podjelu vlasti, ukazano je i na četvrtu opasnost po ovu zemlju — propagandu njemačkih agenata, koji se 1940. i početkom 1941. godine javljaju sa tezom »da Bosna može dobiti autonomiju jedino ako se priključi 'novom poretku' koga stvara porobljivačka osovina«. Konstatuje se da »kapitalističke klike Jugoslavije« u takmičenju oko porobljavanja Bosne slabe »otpornu snagu zemlje, ruše odbranbene mogućnosti i stvaraju teren za porobljivačku akciju stranih imperijalista.«³⁵)

Svi pomenuti činoci dnevne političke aktivnosti i programski stavovi utvrđeni na najznačajnijim partijskim skupovima — Petoj pokrajinskoj konferenciji KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, — pokazuju da je KPJ u godinama pred aprilski rat, imajući u vidu istorijsku i političku posebnost i tradicije, izgradila i utvrdila koncepciju rješenja položaja Bosne i Hercegovine putem borbe za ostvarenje narodne autonomije, za čije ostvarenje treba da se podjednako bore i muslimanske i srpske i hrvatske radne mase, ocjenjujući da se samo na taj način može ostvariti sloboda i ravnopravnost sva tri naroda i omogućiti njihovo sporazumijevanje i zbližavanje.

Nacionalističko-šovinističku borbu za Bosnu i Hercegovinu nastavile su buržoaske političke snage u većini pod okriljem fašističkih okupatora, ali novim sredstvima — raspirivanjem bratoubilačke borbe do istrebljenja pojedinih njenih naroda, koju su organizovali i sprovodili najekstremniji odredi tih snaga, nastali kao plod dugogodišnje nacionalističke politike, a organizovani u ustaškom i četničkom pokretu.

³⁵) *Glas saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine*, organ PK KPJ za BiH, god. II, br. 5 — januar 1941, str. 3—5.

Računajući sa Nezavisnom Državom Hrvatskom kao vrlo značajnim faktorom u pretvaranju jugoslovenske teritorije u stabilan dio svog »novog poretka« i u kompromitovanju ideje o zajedničkoj državi naroda Jugoslavije, — njemačko-italijanski okupatori su pristali da se Bosna i Hercegovina uključi u ovu kvislinšku tvorevinu. »Borba«, organ KPJ, od 7. novembra 1941. godine ovako objašnjava taj postupak okupatora: »Poslije raspješavanja Jugoslavije između njemačkih, talijanskih, mađarskih i bugarskih imperijalističkih razbojnika, Bosna i Hercegovina su priključene, kao navodno »najstarije hrvatske zemlje« marionetskoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. To je bila nagrada kojom su Hitler i Musolini platili banditu Paveliću, za njegove usluge, ali i više od toga: To je u prvom redu bio politički manevar fašističkih razbojnika, sa ciljem da se raspiri mržnja i bratoubilački rat između Hrvata i Srba i tako obezbijedi osvajačima mirna pljačka i ugnjetavanje i jednih i drugih.«³⁶⁾ U stilu šovinističkog fanatizma ustaški pokret je odmah poslije okupacije poveo pravi rat protiv srpskog naroda pod parolom da ga iz Bosne i Hercegovine — »čiste hrvatske i katoličke zemlje« — treba »istriebiti do dieteta u kolievci«,³⁷⁾ a na drugoj strani, četnički pokret Draže Mihailovića, kao osnovni cilj, ističe staru velikosrpsku ideju: »Stvoriti veliku Jugoslaviju u njoj Veliku Srbiju«, između ostalog i »čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa«,³⁸⁾ — i to »čišćenje« otpočinje sprovesti već u drugoj polovini 1941. godine metodama ustaškog terora. Okupator je, gotovo do kraja drugog svjetskog rata, manipulisa u raznim varijantama sa Bosnom i Hercegovinom obećavajući njenu teritoriju pojedinim kvislinškim tvorevinama i formacijama, a one su ta obećanja nastojale ostvariti putem najdrastičnijih oblika bratoubilačke borbe. Objlašavajući Kominterni zašto četnici sarađuju s okupatorom, generalni sekretar KPJ i vrhovni komandant NOP i DVJ — Josip Broz Tito pisao je, marta 1942. godine, između ostalog: »... Sarađuju za to što su okupatori obećali Bosnu u isto vreme i Hrvatima i Srbima samo da ratuju protiv partizana. Okupatori razvijaju sada kod Hrvata kao i kod Srba hegemonističke apetite samo da se raspiruje bratoubilački rat i skreće pažnja narodnih masa u Srbiji i Hrvatskoj od oslobodilačkog rata protiv okupatora«,³⁹⁾ a dvije godine kasnije o toj »političkoj« igri putem zločina Tito je pisao da okupator »izdajniku Nediću milostivo nudi Istočnu Bosnu i Crnu Goru za nekoliko desetina hiljada srpskih vojnika koji bi trebalo da zamjene Nijemce u borbi protiv Narodno-oslobodilačke vojske. Muslimanima u Bosni obećava autonomiju. Pavelićevim ustašama Boku Kotorsku, Hercegovinu i ostali dio Bosne«. Ocjenjujući ove manevre okupatora i očekivanja hrvatskih i srpskih kvislinga pravom zbrkom, on ukazuje da ni »muslimanskim reacionarima također nije razumljivo kako se njihova autonomija može poklapati s podjelom Bosne i Hercegovine između Pavelića i Nedića.«⁴⁰⁾

³⁶⁾ Istorijški arhiv KPJ, tom I, knj. 1, str. 162.

³⁷⁾ Iz govora Andrije Artukovića na II sjednici Hrvatskog Državnog sabora, »Narodne novine«, Službene novine NDH br. 61/1942.

³⁸⁾ Citirano prema — J. Marjanoviću: *Prilozi istoriji sukoba NOP i četnika Draže Mihailovića* — Istorija XX veka, Zbornik radova I, IDN, Beograd 1959, str. 181.

³⁹⁾ Depeša Kominterni od 16. marta 1942. — AIRP Beograd, »CK-KI« br. 1942/42.

⁴⁰⁾ Iz članka »Značaj odluka AVNOJ-a za dalji razvoj naše borbe i stvaranje federativne državne zajednice«, objavljenog u »Novoj Jugoslaviji« marta 1944. godine.

Í samo djelimičan prikaz opštih političkih prilika u Bosni i Hercegovini tokom drugog svjetskog rata pokazuje da se KPJ i njena organizacija u Bosni i Hercegovini sukobila sa najkomplikovanim uslovima za političku djelatnost. Njen osnovni cilj bila je borba za okupljanje širokih narodnih masa u jedinstven oslobodilački front, kada je nacionalna i vjerska netrpeljivost, koju je snažno podsticao okupator, uzela takve razmjere da je utirala put otvorenom bratoubilačkom ratu. Evo kako je prilike u Bosni i Hercegovini odmah poslije okupacije ocijenilo Aprilsko savjetovanje KPJ 1941. godine u Zagrebu: »U Bosni harače takozvane hrvatske ustaše. U toj pokrajini oni su zaveli pravu strahovladu. Možda nigdje nije tako razularena hajka protiv Srba kao u Bosni. Frankovci huškaju muslimane i Hrvate na Srbe, raspiruje se nacionalna mržnja, koja će imati teških posljedica za narode u Bosni ako se tome ne stane na put«. Na osnovu toga je i zaključeno: »Suzbijanje sijanja te mržnje, raskrinkovanje frankovačkih izdajnika pred narodima Bosne, borba protiv uzurpatora i okupatora u Bosni, borba za bratstvo naroda — to je sada najpreči zadatak komunista u Bosni.«⁴¹⁾

U atmosferi agonije i političke besperspektivnosti, koja je nastupila odmah poslije okupacije Jugoslavije, neosporno je da je jasna politika KPJ u nacionalnom pitanju i prema položaju pojedinih zemalja u jugoslovenskoj državi, do tada izgrađena, bila značajan faktor za podizanje borbenog morala naroda i njegovog okupljanja u jedinstveni narodnooslobodilački pokret. Jer, izvjesna kolebanja o budućnosti Jugoslavije kao države javila su se i kod pojedinih komunista. Prema pisanju »Srpa i čekića«, organa CK KP Hrvatske: »Otkako je pregažena i okupirana Jugoslavija od imperijalističkih razbojnika, te je stvorena »nezavisna« država Hrvatska, mnogim našim drugovima nije jasno zašto smo mi komunisti u Hrvatskoj, ti. naša Komunistička partija Hrvatske još u sastavu Komunističke partije Jugoslavije, zašto još rasparčavamo letke sa potpisom CK KPJ«. Sasvim je sigurno da bi takva kolebanja, da su dobila masovniji karakter, imala teških posljedica za političku aktivnost KPJ i jačanje borbenog duha i oslobodilačkog pokreta, pogotovo na teritoriji Bosne i Hercegovine. Ali, ovaj list, posredstvom koga su izraženi stavovi CK KP Hrvatske i, posigurno, CK KPJ, koji tada boravi u Zagrebu, daje i sasvim jasan i nedvosmislen odgovor na pojavu ovakvih kolebanja. »To je zato — kaže se u članku — što smo se ranije mi komunisti Hrvatske, Srbije, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Bosne, Vojvodine i drugih ujedinili u jedinstvenu Komunističku partiju Jugoslavije, ne zato što smo bili pristalice versajske Jugoslavije, nego zato da se lakše zajedničkim snagama borimo protiv zajedničkog neprijatelja, oličenog u ranijim jugoslovenskim vladama i čitavoj jugoslovenskoj buržoaziji«. U članku se dalje ukazuje da je Jugoslavija »danas pregažena, okupirana i rasparčana«, da je sve narode Jugoslavije snašla ista sudbina, pa i hrvatski narod, koji je »došao u još gore ropstvo i bijedu, kao i ostali narodi Jugoslavije«, te da komunisti ne priznaju »tu okupaciju i komadanje, jer nije napravljeno po želji naroda, već nasiljem imperijalističkih osvajača«. U članku je, dalje, jasno izložena platforma KPJ u novonastaloj situaciji: »Pred nas komuniste koji smo u sastavu jedinstvene Komunističke partije Jugoslavije, a čije je narode snašla ista sudbina, postavlja se pitanje da li ćemo se danas razjediniti i rasparčati svoje snage kad treba da se borimo protiv zajedničkog neprijatelja (...). Ne, nećemo se

⁴¹⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knj. 2, str. 18.

razjediniti, nego ćemo danas jače nego ikad da se zbijemo u jedinstvene redove oko našeg Centralnog komiteta KPJ, okupiti oko sebe sve narode Jugoslavije (...) povesti odlučnu i nepomirljivu borbu za istjerivanje imperijalističkih okupatora iz naših porobljenih i okupiranih zemalja i rušenje svojih domaćih tlačitelja i eksploatatora.

A kada sebi zajedničkim snagama izvojujemo istinsku slobodu i nezavisnost, onda ćemo među sobom urediti bratski odnos, kako to bude najbolje za nas i naše narode.⁴²⁾

To je, dakle, bilo već utvrđeno stanovište KPJ o ovim pitanjima, samo aktuelizirano u uslovima okupacije i oslobodilačke borbe, koji su ga istakli u prvi plan. Takva orijentacija koja je i putem kasnijih partijskih dokumenata — letaka, proglaša štampe, i putem intenzivne usmene propagande komunističkih dopirala i do najzabačenijih mjesta, otvorila je perspektive oslobođenja, nacionalne afirmacije, ravnopravnosti i rješenja socijalnih problema. Ona je široke narodne mase otrježnjavala od grube političke stvarnosti u Jugoslaviji poslije kapitulacije, podsticala i mobilisala. Njome je, u stvari, KPJ istakla i utvrdila politiku zajedničke borbe svih naroda Jugoslavije za oslobođenje u kojoj će svaki od njih izvojevati pravo da sam odlučuje o svojoj sudbini.

Takvu politiku je KPJ dosljedno sprovodila od početka oružanog ustanka i na području Bosne i Hercegovine. Tu je od osobitog značaja bila njena parola o bratstvu i jedinstvu Srba, Hrvata i Muslimana i o istovetnosti njihovih interesa. Masovni politički rad u kojem je ta parola bila stalno osnovni moto, afirmisala je u relativno kratkom periodu revolucije opštenarodnu svijest o bratstvu i jedinstvu sva tri naroda i istovetnosti njihovih interesa, koji se mogu realizovati na osnovi njihove pune ravnopravnosti. Ta politička aktivnost praćena je i praktičnim mjerama u organizaciji narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Pod jedinstvenim rukovodstvom KPJ, nastajao je i razvijao se bosansko-hercegovački narodnooslobodilački pokret i sve njegove organizacije i institucije — oružane snage, organi vlasti, masovne anti-fašističke organizacije, — kao što je taj pokret na nacionalnoj osnovi nastajao u jednonacionalnim jugoslovenskim zemljama. Pokrajinski komitet KPJ formirao je, krajem juna i u prvoj polovini jula 1941. godine, oblasne vojne štabove za istočnu Bosnu, Bosansku krajinu, sarajevsku oblast i Hercegovinu, vojni štab za Bosnu i Hercegovinu, a na sjednici 13. jula donio odluku o neposrednim pripremama i otpočinjanju narodnog ustanka.⁴³⁾ Zajedno sa Pokrajinskim komitetom Vojni štab za BiH je rukovodio daljim razvojem oružanih snaga NOP-a. organizacijom novih organa narodne vlasti i cjelokupnog mehanizma NOP-a, što mu daje atribute rukovodećeg političkog organa, kao i nacionalnim štabovima u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji i Crnoj Gori, sa kojima je, po odluci Savjetovanja u Stolicama, preimenovan u Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda. Partijsko — vojno savjetovanje u Stolicama utvrdilo je i teritorijalnu nadležnost glavnih štabova, s obzirom na to da ta nadležnost u prvim ustaničkim danima nije bila striktno utvrđena po nacionalnim područjima u graničnim obla-

⁴²⁾ Članak: »Zašto smo još u sastavu Komunističke partije Jugoslavije?«, »Srp i čekić«, juni 1941. — Dokumenti historije KPH, Zagreb, 1951, str. 165—166.

⁴³⁾ Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1950, str. 50—51; Svetozar Vukmanović Tempo: *Sjećanje na razvoj narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini. Četrdeset godina*, Zbornik sjećanja, knj. V, Beograd 1961, str. 126—153.

stima. To se dá zaključiti iz Titovog pisma komandantu vojnog štaba za Bosnu i Hercegovinu Svetozaru Vukmanoviću, kojim ga obavještava da predstoji Savjetovanje. »Javio sam u Zagreb — stoji u tom pismu — da se samo povežu sa bosanskim odredima, a da komanda i sve ostalo stoji pod rukovodstvom bosanskog štaba i Partije.⁴⁴⁾ To važi do toga vremena kada se bude sastalo glavno većanje štaba sa izaslanicima iz svih oblasti (misli se na Savjetovanje u Stolicama — N. B.), i tačno utvrdilo kako opšti plan operacija tako kompetencije, raspodelu teritorije i strukturu vojnih formacija.«⁴⁵⁾

Značajna činjenica da je KPJ kao organizator narodnooslobodilačke borbe svih naroda Jugoslavije uvažavala Bosnu i Hercegovinu kao posebnu historijski nastalu teritoriju sa njenim političkim posebnostima, da je tu koncepciju prihvatio narodnooslobodilački pokret Jugoslavije kao cjelina i da su se na toj osnovi razvijale u njoj organizacije i institucije NOP-a, — stvaralo je u sva tri bosansko-hercegovačka naroda uvjerenje da će putem borbe izrasti jedna izmirena Bosna i Hercegovina u kojoj će biti obezbijedena puna sloboda i ravnopravnost, kao što je postepeno narastalo saznanje i naroda u Srbiji i Hrvatskoj da će samo na taj način ova zemlja prestati biti kamen spoticanja u srpsko-hrvatskim odnosima. Prve rezultate u tom pogledu utvrdilo je već poznato savjetovanje u Stolicama konstatujući: »Srpsko stanovništvo sve više uviđa da mu nije neprijatelj muslimansko i hrvatsko stanovništvo, već ustaške Paveličeve bande i da mu je glavni neprijatelj njemački i italijanski okupator. Sve više muslimana i Hrvata svakodnevno dolazi u oslobođilačke partizanske odrede.«⁴⁶⁾ Takvu politiku Centralni komitet KPJ je formulisao i u svom organu »Borba« od 7. novembra 1941. godine, izloživši je u vidu osnovnog programa. »Oslobodilački pokret naroda Bosne i Hercegovine pod vodstvom komunista — kaže se u članku, Borba naroda Jugoslavije protiv fašističkih okupatora (poglavlja — Bosna i Hercegovina) — teži za uništenjem fašističke tiranije nad ovom lijepom zemljom, za protjerivanjem njemačkih i talijanskih okupatora iz nje, i za uništenje zločinačkog ustaškog marionetskog režima. Bosna i Hercegovina moraju postati slobodne, a u njima mora biti ostvarena puna ravnopravnost svih njenih stanovnika, kako Srba i Hrvata, tako i muslimana. (...) Za puni uspjeh narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini bitan je preduslov jedinstvo srpskih, hrvatskih i muslimanskih redova (...) Da bi se to jedinstvo ostvarilo, neophodno je da bosanski partizani najoštrije suzbijaju šovinistički talas osvete protiv hrvatskih i muslimanskih narodnih masa u Bosni i da na djelu pokažu tim masama da su Srbi njihova braća, a okupatori i ustaše njihovi zakleti neprijatelji. Ali je isto tako potrebno da Hrvati i muslimani Bosne i Hercegovine odlučno ustanu protiv antisrpskih progona zločinca Pavelića, da štite svoju srpsku braću i zajednički s njima se bore protiv zlotvora koji su Herceg-Bosnu bacili u krv i zavili u crno«. A zatim se zaključuje: »To je put pobjede Narodnooslobodilačke borbe u Bosni. To je put na kome će Bosna zaista postati ono što mora da bude: spojnica hrvatskog i srpskog naroda

⁴⁴⁾ Vjerovatno je riječ o području južnog dijela Bosanske krajine, Like i sjeverne Dalmacije, koje je od jula do septembra bilo pod jedinstvenom ustaničkom komandom u Drvaru.

⁴⁵⁾ Pismo od 9. septembra 1941, u Arhivu IRP Beograd, CK KPJ 1941—1945, br. 1941/73.

⁴⁶⁾ Zbornik dokumenata, tom II, str. 72.

ujedinjenih u zajedničkoj borbi protiv okupatora. (...) To je put slobodne i srećne sutrašnjice Bosne i Hercegovine.«⁴⁷⁾

Ovakva politička orijentacija sa svim njenim elementima, uz raskrinkavanje četničke izdaje i izdajničke uloge izbjegličke vlade, činili su osnovnu sadržinu svakodnevnog političkog rada partijske organizacije u Bosni i Hercegovini tokom daljeg razvitka oslobodilačkog rata i revolucije. U tom smislu Centralni komitet KPJ, Vrhovni štab NOP i DVJ, Pokrajinski komitet i Glavni štab NOPO za Bosnu i Hercegovinu uputili su tokom 1941. i 1942. godine niz proglašavanja i letaka narodima Bosne i Hercegovine ukazujući na njihove specifične prilike i perspektive u zbratimljenoj Bosni i Hercegovini.⁴⁸⁾

Već na Prvom zasjedanju AVNOJ-a učinjeni su prvi nagovještaji praktičnog rješenja politike KPJ prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji i utvrđivanju položaja Bosne i Hercegovine u novoj jugoslovenskoj zajednici. U Proglasu AVNOJ-a narodima Jugoslavije, u kojem se, između ostalog, govori o slobodnim nacionalnim jedinicama, za Bosnu i Hercegovinu se kaže »Vama svima i Srbima i Hrvatima i Muslimanima potrebna je iskrena i bratska saradnja da bi Bosna i Hercegovina kao jedinica u našoj bratskoj zajednici, mogla napredovati na zadovoljstvo svih...«⁴⁹⁾ Daljnja realizacija te politike manifestovala se u inicijativi Centralnog komiteta KPJ za osnivanje zemaljskih antifašističkih vijeća narodnog oslobođenja pojedinih jugoslovenskih zemalja, o kojoj je Ivan Milutinović, član Politbiroa CK i član Izvršnog odbora AVNOJ-a, govorio na konferenciji predstavnika sreskih narodnooslobodilačkih odbora i komandi područja oslobođene teritorije Bosne i Hrvatske, održanoj 15. januara 1943. godine u Bihaću.⁵⁰⁾ Ta inicijativa javlja se upravo sa pojavom značajnog Titovog članka »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti Narodnooslobodilačke borbe«, u kojem je osobito podvučeno: »... Pitanje Makedonije, pitanje Kosova i Metohije, pitanje Crne Gore, pitanje Hrvatske, pitanje Slovenije, pitanje Bosne i Hercegovine lako će se riješiti na opšte zadovoljstvo svih samo na taj način, što će ga rješavati sam narod, a to pravo svaki narod stiče s puškom u ruci, u ovoj današnjoj Narodnooslobodilačkoj borbi.«⁵¹⁾ U Bosni i Hercegovini gdje su najvećim dijelom vođene vojne operacije u okviru takozvane četvrte i pete neprijateljske ofanzive i u drugoj polovini 1943. godine uslijedile krupne ofanzivne akcije NOV i POJ, — osnivanje Zemaljskog antifašističkog vijeća bilo je odloženo sve do novembra 1943. godine. Ali, u tom periodu

⁴⁷⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom II, knj. 1, str. 162—163.

⁴⁸⁾ Vidi: Proglas PK KPJ za BiH od avgusta 1941. — Arhiv SK BiH, tom III, knj. 1, Sarajevo 1952, str. 30—37; Proglas štaba NOPO za BiH, od septembra 1941, pripadnicima domobranskih jedinica — Isto, str. 84; Pismo Glavnog štaba NOPO rukovodstvima svih odreda od 19. oktobra 1941. — Isto, str. 120; Članak »Stvorimo bosansko-hercegovački narodnooslobodilački omladinski savez« — Isto, str. 145—146; Zajednički proglas CK KPJ, PK KPJ za BiH, VŠ NOP i DVJ i Glavnog štaba NOPO za BiH od januara 1942. — Isto, knj. 2, str. 7—10; Proglas PK SKOJ-a omladini BiH od februara 1942. — Isto, str. 67; Zajednički proglas PK SKOJ-a i Glavnog štaba NOP i DO za BiH od februara 1942. — Isto, str. 68—69, kao i partizansku štampu iz toga perioda.

⁴⁹⁾ Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a, Zagreb 1963, str. 68.

⁵⁰⁾ Izvještaj o radu konferencije objavljen je u »Narodnom oslobođenju«, organu AVNOJ-a, od 25. januara 1943, — Bihaćka republika, Izdanje Muzeja AVNOJ-a i Pounja u Bihaću 1965, knj. II, str. 505—510.

⁵¹⁾ Članak je objavljen u »Proleteru« od decembra 1942. Citirano prema Josip Broz Tito: *Govori i članci*, Zagreb, 1959, knj. II, str. 134.

još više su sazreli uslovi za osnivanje predstavničkog tijela Bosne i Hercegovine. Do potkraj 1943. godine oslobodilački rat zahvatio je gotovo sva njena područja, a dvije trećine teritorije bile su potpuno oslobođene. Oružana sila NOP-a u Bosni i Hercegovini izrasla je u 23 brigade, a na području svih ratnih okruga, pa čak i nekih srezova, djelovalo je oko 25 partizanskih odreda kao teritorijalne oružane jedinice.⁵²⁾ Na čitavoj oslobođenoj teritoriji izrasla je mreža narodnooslobodilačkih odbora — od mjesnih do okružnih. Bio je osnovan Oblasni NOO za Bosansku krajinu i inicijativni odbori za osnivanje oblasnih NOO za istočnu Bosnu i Hercegovinu. Masovne antifašističke organizacije — Antifašistički front žena i Ujedinjeni savez antifašističke omladine na području Bosne i Hercegovine okupljali su tada već stotine hiljada članova. Okupatorska i kvislinška vlast bila je svedena uglavnom na veće gradove i duž nekoliko najznačajnijih komunikacija, gdje je opet aktivno djelovala razvijena mreža ilegalnih organizacija NOP-a. Izuzev nekih manjih područja, bio je onemogućen i uticaj četničkih oružanih formacija i organizacija koje su djelovale pod uticajem izbjegličke vlade. Svi ovi podaci govore da su narodi Bosne i Hercegovine već do tada »s puškom u ruci stekli pravo« da sami odlučuju o svojoj sudbini. Takva politička situacija i odnos snaga ne samo da su opravdavali nego su i nametali potrebu osnivanja ZAVNOBiH-a kao političkog predstavništva NOP-a i najvišeg organa narodne vlasti.

Zbog toga Pokrajinski komitet KPJ za BiH, u pismu Centralnom komitetu, od 18. avgusta 1943. godine, ističe potrebu »da se obrazuje AVNO Bosne i Hercegovine kao politički forum«,⁵³⁾ a mjesec dana kasnije, u pismu oblasnim komitetima, ta inicijativa i mišljenje o položaju Bosne i Hercegovine formulišu se mnogo određenije. Smatrajući »da je situacija sazrela da se formira Zemaljsko AVNO za Bosnu i Hercegovinu«, u pismu se ukazuje »da je potrebno izaći pred najšire mase sa našim stavom po pitanju položaja Bosne i Hercegovine u budućoj ravnopravnoj zajednici naroda slovenskog Juga«. Pokrajinski komitet podvlači da treba popularisati »parolu slobodne i izmirene Bosne i Hercegovine«, da u tom smislu treba isticati razliku između autonomije koja bi došla »u okviru opštih demokratskih zahtjeva« od »autonomije bosanskog begovata«. Od oblasnih komiteta je zatraženo također da na najpogodniji način pripreme i liste delegata za osnivačku skupštinu ZAVNOBiH-a, i na tom zadatku partijska organizacija Bosne i Hercegovine, kao organizator i rukovodeća snaga NOP-a, učinila je značajan napor da u tadanjim ratnim uslovima što uspješnije organizuje prvu skupštinu opštepolitičkog predstavničkog tijela naroda Bosne i Hercegovine.⁵⁴⁾ Na taj način su izvršene sve pripreme za osnivanje ZAVNOBiH-a do novembra 1943. godine. Međutim, pošto je neposredno predstojalo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, koje je trebalo da donese odluke o organizaciji nove zajedničke države naroda Jugoslavije, bilo je nužno da se i za prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a pripreme prijedlozi na osnovu kojih bi ovo predstavničko tijelo naroda Bosne i Hercegovine odlučilo kakav status će Bosna i Hercegovina imati u novoj zajednici jugoslovenskih naroda. Bilo je, dakle, neophodno da se politički

⁵²⁾ Enciklopedija Jugoslavije, knj. 2, str. 208—220; Abdulah Sarajlić: *Pregled stvaranja bosansko-hercegovačkih jedinica NOV Jugoslavije*, Sarajevo 1958, str. 194—195.

⁵³⁾ Arhiv IRP Sarajevo, Zbirka NOR, kat. br. 1607.

⁵⁴⁾ Isto, kat. br. 1704, 1801 i 1976.

stavovi KPJ o tom pitanju iz političko-programskih načela definišu u prijedlog odluka predstavničkih tijela, čime bi ta politika bila praktično ostvarena. Pošto o Bosni i Hercegovini kao geografsko-ekonomskoj i političkoj cjelini sa njenom specifičnom političkom problematikom nije bilo dvojbe u KPJ niti u jugoslovenskom NOP-u kao cjelini, Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu je, imajući u vidu rezultate postignute na okupljanju sva tri bosansko-hercegovačka naroda u NOP i ostvareno bratstvo i jedinstvo Srba, Muslimana i Hrvata, stao na stanovište da je time prevaziđena ideja o autonomiji i da Bosna i Hercegovina treba da bude ravnopravna federalna jedinica sa pet jednonacionalnih jedinica jugoslovenske federacije. U diskusijama sa članovima CK KPJ, na osnovu tog stava, bez teškoća je otpala alternativa da Bosna i Hercegovina dobije status autonomne jedinice koja bi bila direktno vezana za organe federacije, kao što je otklonjeno i šematsko gledanje da se federalne jedinice kao savezne države mogu konstituisati samo u jednonacionalnim zemljama. Poslije prvih razgovora sa Titom i Kardeljem postignut je jedinstven stav o Bosni i Hercegovini kao ravnopravnoj federalnoj jedinici nove zajednice jugoslovenskih naroda.⁵⁵⁾ Na toj osnovi pripremljeni su i prijedlozi koje su svojim odlukama definitivno utvrdili Zemaljsko anti-fašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine na svom prvom zasjedanju 25. i 26. novembra u Mrkonjić Gradu i Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije na Drugom zasjedanju 29. novembra u Jajcu.

Narodnooslobodilačka borba čije je tekovine ozakonilo Drugo zasjedanje AVNOJ-a, realizujući politiku KPJ u nacionalnom pitanju i njene stavove o pitanju položaja pojedinih zemalja u jugoslovenskoj zajednici naroda, skinulo je konačno sa dnevnog reda politiku zasnovanu na devizama — Bosna je srpska i Bosna je hrvatska, i time realno uspostavilo jedan sasvim novi odnos među narodima Bosne i Hercegovine, zasnovan na njihovoj punoj slobodi i ravnopravnosti. Poslije čitavog jednog stoljeća političkih previranja o »bosanskom pitanju« stvoreni su uslovi da Bosna i Hercegovina, umjesto problema koji je građanskim političkim snagama služio za usko nacionalističke i klasne interese ostvarivane putem međusobnih borbi bratskih naroda, — postane baza novih odnosa istinskog bratstva i jedinstva naroda u ovoj zemlji i u čitavoj jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici.

Dosljedna politika KPJ u tom pitanju i poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a manifestovala se u učvršćivanju bosansko-hercegovačke državnosti u okviru federacije, u odluci CK KPJ da se prva poslijeratna pokrajinska konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu pretvori u osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine,⁵⁶⁾ i u realizaciji te odluke novembra 1948. godine.

Summary

National and confessional heterogeneity of the population of Bosnia and Hercegovina is the reason why — from the very beginning of the national movements in Yugoslav lands, especially in Serbia nad Croatia — numerous discussions in perio-

⁵⁵⁾ Vidi o tome: Rodoljub Čolaković, »Kroz otvoreni prozor prodirala je svjetlost prvog dana Demokratske Federativne Republike Jugoslavije« u knjizi: *Kako je rođena nova Jugoslavija*, I, Beograd, 1963. (na str. 118—120); Osman Karabegović, »Prije dvadeset godina«, u istoj publikaciji, knj. II (na str. 301—303) i Avdo Humo: *Sjećanje o sjednicama OK, odnosno PK u Ribniku i Jajcu* — AIRPS, Zbirka memoarske građe.

⁵⁶⁾ Odluka je donesena na sjednici politbiroa CK KPJ od 16. juna 1945. godine — Iz zapisnika sa sjednice — Arhiv IRP Beograd, Neregistrovani materijal.

dical press, in political and even in historical circles ensued concerning the national character of this land, and later, its position in Yugoslavia.

The views of social democracy concerning the national quesion in Yugoslavia — the theory of one Serbo-Croat-Slovenian people etc. — were accepted, and in the first years of its activity carried out by Communist Party of Yugoslavia. The problem of full national freedom of individual Yugoslav peoples within the Kingdom of Yugoslavia therefore did not even exist at the beginning of CPY. This accounts for the fact that the question of the position of a multinational Yugoslav land like Bosnia and Herzegovina simply could not arise. This means that the evolution of the Communist Party policy evolved from the utilitarian standpoint towards the accomplishment of the solution of the national question based on the principle of full equality of nations and national minorities within the framework of the Yugoslav federation.

The question of the position of Bosnia and Herzegovina in the Yugoslav community of peoples was actualized in the late thirties of this century due to strengthened conflict within Serbo-Croatian relationships, the protagonists of which were bourgeois political parties, on the one hand, and on the other onslaught of the autonomist Moslem movement headed by the bourgeois politicians and the remnants of Begovat. The territorial partition of Bosnia and Herzegovina founded on the Treaty Cvetković-Maček was the starting point of agreement on its definite partition between the Serbian and the Croat bourgeoisies which — due to a disentangleable multinational structure — was directed against the interes of the Serbian and Croatian peoples involving complete insecurity of political, economical and cultural development of Moslems, since it was carried out under nationalist slogans »Bosnia is Serbian« and »Bosnia is Croatian« respectively. In such a political constellation, the activity of the branch of CPY for Bosnia and Herzegovina was of special interest. Struggling for strengthening of brotherhood and unity among Serbs, Moslems and Croats, CPY explicitly dismasked nationalistic and hegemonistic endeacours of Serbian and Croatian bourgeoisies to usurp and divide Bosnia and Herzegovina; CPY also pointed to political balancing between the government ad opposition by which YMO was characterized thus aggravating engagement of Serbian and Croatian working masses in the struggle for autonomy. CPY was no less active in dismasking the propaganda of German agents who in the course of 1940 and 1941 appeared with the thesis »Bosnia can get autonomy only under the condition that it annexed itself to the »new order« created by invaders«. Bearing in mind historical and political peculiarities and traditions of Bosnia and Herzegovina, in the years preceding the April War CPY had built a conception for solution of the position of Bosnia and Herzegovina by way of struggle for realization of peoples' autonomy for which were to fight equally not only Moslems but also Serbs and Croats living in Bosnia and Herzegovina.

Bourgeois forces continued their nationalistic-chauvinist struggle for Bosnia and Herzegovina under patronage of the fascist invaders making use of new methods — propagating fratricide struggle until eradication of its individual nations. This was the situation that the CPY had to face in Bosnia and Herzegovina coming into direct conflict with the most complicated conditions for political activity which aimed at collecting vast masses of people and gathering them together into a unified liberating front.

Peoples' Liberating Movement (NOP) emerged and developed under the leadership of CPY and all the organizations and institutions of this Movement came into existence under the slogan that »Bosnia and Herzegovina must become free; full equality of all the inhabitants, Serbs, Croats and Moslems must be realized; the question of Bosnia and Herzegovina will be solved by her peoples themselves with rifle in hand«. Peoples of Bosnia and Herzegovina showed already in 1943 that they acquired these rights exactly in this way.

On the grounds of the results accomplished in gathering together all three Bosnian peoples in the Peoples' Liberation Movement and strongly built brotherhood-unity, CPY has taken the stand that the idea of autonomy has been surmounted and Bosnia and Herzegovina, therefore, ought to be a federal state equal with the five mononational states within the Yugoslav federation. This stand has been realized by the resolutions of ZAVNOBIH and AVNOJ, by means of which the so-called »Bosnian question«, i. e. the question of the position of Bosnia and Herzegovina in the community of the Yugoslav peoples has definitely been solved.